

the Research
Institute for Islamic Culture and Thought

Zehn

Vol.27 / No.107 / Autumn 2026

Home Page: zehn.iict.ac.ir

Print ISSN: 1735-0743

Epistemic Alienation in Algorithmic Learning: A Sadraean Critique of the Dissolution of Epistemic Agency

Hassan Husseini¹

1. Department of Law, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.

E-mail: husseini1390@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
2025/12/09
Received in
revised form
2026/07/23
Accepted
2026/07/23
Published online
2026/09/23

Keywords:

*Epistemic
alienation;
algorithmic
learning; epistemic
agency;
Transcendent
Theosophy;
cognitive
technologies.*

ABSTRACT

The increasing delegation of cognitive processes to algorithmic systems raises a fundamental philosophical inquiry: through what mechanisms does this reliance induce epistemic alienation and the progressive dissolution of the knowing subject's agency? This study addresses this cognitive-ontological crisis through the metaphysical framework of Mulla Sadra's Transcendent Theosophy (*al-hikmah al-muta'aliyah*). Utilizing a critical-philosophical method, the research draws upon the foundational doctrines of Substantial Motion (*al-harakah al-jawhariyyah*), Presentational Knowledge (*al-'ilm al-huduri*), and the Union of the Intellect and the Intelligible (*ittiḥād al-'āqil wa-l-ma'qūl*) to critique the presuppositions of algorithmic learning. The analysis identifies key alienating mechanisms—most notably the reduction of the fluid existence of knowledge to discrete, static data points—which effectively exclude the subject from the active, internal process of knowing. The findings demonstrate that by intervening in the soul's existential relation to the act of cognition, these mechanisms obstruct the soul's intensifying motion (*al-harakah al-ishtidādiyyah*) and impede the realization of the union of intellect and intelligible, thereby severing the knower from the existential actualization of knowledge. Ultimately, this study posits that epistemic alienation is not merely a functional or educational disorder, but a profound ontological crisis that blocks the soul's path toward perfection by undermining epistemic agency. By reasserting the Sadraean emphasis on the autonomy of the soul, the research offers a normative horizon for designing cognitive technologies that preserve human agency and existential dignity.

Cite this article: Husseini, H. (2026). Epistemic Alienation in Algorithmic Learning: A Sadraean Critique of the Dissolution of Epistemic Agency, *Zehn*, 27 (3), 135-162.

<https://doi.org/10.22034/zehn.2026.2080371.2173>

©The Author(s). **Publisher:** Research Institute for Islamic Culture and Thought
DOI: <https://doi.org/10.22034/zehn.2026.2080371.2173>

Extended Abstract

Introduction

In the contemporary digital landscape, the progressive delegation of cognitive operations—ranging from information synthesis and critical evaluation to nuanced decision-making—to algorithm-based learning environments has emerged as a definitive, albeit contentious, feature of human intellectual life. While such systems are frequently lauded for their operational efficiency, speed, and personalized information delivery, they concurrently precipitate a significant philosophical dilemma: the fundamental alteration of the subject-object relation in the act of knowing. This research conceptualizes this phenomenon as "epistemic alienation," defined as a state of estrangement wherein the knowing subject is systematically severed from the internal process, productive activity, and existential meaning-making dimensions of knowledge. Within this paradigm, knowledge is transmuted from an existential attainment—a constitutive dimension of human becoming—into an external, discrete, and consumable commodity. Consequently, this shift represents not merely a variation in functional learning behavior, but a profound ontological disruption to the agency of the knowing subject.

This study interrogates the phenomenon of epistemic alienation through the metaphysical framework of Mulla Sadra's Transcendent Theosophy (*al-hikmah al-muta'aliyah*). Sadra's philosophical system offers a uniquely robust critique, as it rejects the reductionist view of knowledge as mere mental representation or inert information storage. Instead, Sadra posits knowledge as a distinct mode of being (*wujūd*) and as an existential intensification of the soul's perfection. Within this framework, learning is not merely the acquisition of external facts, but a dynamic, internal trajectory of ontological transformation. The primary objective of this research is to analyze the mechanisms through which algorithmic learning environments undermine epistemic agency and to evaluate this erosion through fundamental Sadraean doctrines. The central research question is thus formulated: Through what specific mechanisms does algorithm-based learning facilitate epistemic alienation and the progressive dissolution of the knowing subject's agency?

Methodology

This research employs a qualitative methodology grounded in critical philosophical analysis, integrated within a comparative-hermeneutical framework. The inquiry proceeds through four methodical stages. First, it establishes a rigorous conceptual clarification of the terms "epistemic alienation" and "epistemic agency," situating them at the intersection of contemporary philosophy of technology and classical Islamic epistemology.

Second, it deconstructs the ontological presuppositions inherent in algorithmic architectures, specifically their tendency to reduce the fluid, existential character of knowledge—what Sadra terms *al-wujūd al-sayyāl*—into fragmented, quantifiable, and manipulable data. Third, it executes a comparative confrontation between these technological presuppositions and the foundational tenets of Transcendent Theosophy, with particular emphasis on the doctrines of Substantial Motion (*al-ḥarakah al-jawhariyyah*), Presentational Knowledge (*al-‘ilm al-ḥudūrī*), and the Union of the Intellect and the Intelligible (*ittiḥād al-‘āqil wa-l-ma‘qūl*). Finally, the study synthesizes these critical findings into a normative framework, suggesting possibilities for designing cognitive technologies that privilege the preservation of human agency. The research relies upon primary texts by Mulla Sadra, supplemented by contemporary literature in artificial intelligence, digital cognitive science, and the phenomenology of technology.

Findings

The findings indicate that algorithmic learning environments exacerbate epistemic alienation through three interconnected mechanisms. First is *structural opacity*, or the "black box" phenomenon. As complex algorithms obscure the logic of knowledge generation, the user is denied access to the foundational inferential processes of their beliefs, thereby severing the link between belief and justification and inducing a state of cognitive dependence. Second is the *induction of cognitive passivity*. By providing immediate, optimized, and seemingly finished intellectual outputs, these systems circumvent the essential intellectual labor—such as constructive doubt, curiosity, and iterative inquiry—that is required for genuine understanding. By replacing active cognitive struggle with passive consumption, algorithmic design actively diminishes the learner's status as an epistemic agent. Third is *epistemic fragmentation*. Personalization algorithms and filter bubbles isolate the user within self-referential information environments. Rather than promoting integrative understanding, these systems fragment the cognitive landscape, hindering the intellect's ability to pursue comprehensive and holistic truth.

From a Sadraean perspective, these mechanisms are profoundly problematic as they contradict the ontological nature of the human soul. In Transcendent Theosophy, the soul is not a static substance but a dynamic reality in continuous Substantial Motion, traversing successive degrees of existential intensity. Human perfection is realized through this dynamic "becoming" (*sayrurah*), and knowledge serves as the primary vehicle for this existential intensification (*al-ḥarakah al-ishtidādiyyah*). Algorithmic dependency arrests this movement by externalizing cognitive labor, leading

to existential stagnation. Furthermore, the Sadraean doctrine of the Union of the Intellect and the Intelligible posits that true knowledge is not the transfer of external information, but a transformative act in which the knower and the known become existentially united. Algorithmic systems, by enforcing a subject-object dualism that treats knowledge as an external content to be merely accessed and consumed, violate this unitive structure of knowing.

Conclusion

This study concludes that epistemic alienation is not an incidental byproduct, but a structural consequence of the dominant design logic of algorithmic learning. It constitutes a genuine ontological crisis by disrupting the existential bond between the knower and the act of knowing, thereby obstructing the soul's path toward perfection. However, the Sadraean critique also provides a normative foundation for future technological design. By affirming knowledge as an active, inward, and unitive process, it suggests that cognitive technologies should be reimagined: not as replacements for agency, but as scaffolds for intellectual autonomy; not as agents of fragmentation, but as facilitators of holistic understanding. Ultimately, this research advocates for the development of "dignity-preserving cognitive technologies" that are structurally compatible with the human capacity for existential growth, intellectual autonomy, and the realization of the soul's latent perfections.

از خودبیگانگی معرفتی در یادگیری الگوریتم محور: نقدی صدرایی بر الغای فاعلیت شناسا

حسن حسینی^۱

E-mail: husseini1390@iaui.ac.ir

۱. استادیار گروه حقوق، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۹/۱۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۵/۰۵/۰۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۵/۰۵/۰۱

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۷/۰۲

واژگان کلیدی:

از خودبیگانگی معرفتی، یادگیری

الگوریتم محور، فاعلیت شناسا،

حکمت متعالیه، فناوری های

شناختی.

برون سپاری فزاینده‌ی فرایندهای شناختی به سیستم‌های الگوریتم محور، این پرسش بنیادین را مطرح می‌سازد که این فرایند چگونه و از طریق چه سازوکارهایی به «از خودبیگانگی معرفتی» و تضعیف یا الغای تدریجی «فاعلیت شناسا» می‌انجامد. این بحران شناختی و هستی شناختی، ضرورتاً نیازمند واکاوی فلسفی عمیق است؛ از این رو مبانی انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی حکمت متعالیه، به‌ویژه اصولی چون حرکت جوهری، علم حضوری و اتحاد عاقل و معقول، به‌عنوان چارچوبی هستی‌شناختی برای نقد ساختاری این پدیده برگزیده شده است. با روشی تحلیلی-انتقادی، ابتدا سازوکارهای الگوریتمی بیگانه‌ساز، نظیر «تقلیل وجود سیال معرفت به ماهیت داده‌های گسسته» و «خارج‌سازی فاعل از فرایند شناخت»، شناسایی می‌شوند؛ سپس با تکیه بر مبانی صدرایی، نشان داده می‌شود که این سازوکارها چگونه با مداخله در نسبت وجودی نفس با فعل ادراک و تضعیف سیوررت وجودی آن، مانع تحقق اتحاد عاقل و معقول شده و به انفعال شناسا از حیث «فعلیت یافتن وجودی» معرفت می‌انجامند. یافته‌ها حاکی از آن است که از خودبیگانگی معرفتی، صرفاً یک اختلال کارکردی یا آموزشی نیست، بلکه بحرانی وجودشناختی است که با الغای فاعلیت، مسیر استكمال و حرکت اشتدادی نفس را مسدود می‌سازد. در نهایت این نقد صدرایی نه تنها ماهیت بنیادین بحران را آشکار می‌کند، بلکه افقی برای طراحی فناوری‌های شناختی حافظ فاعلیت و کرامت وجودی انسان می‌گشاید.

استناد: حسینی، حسن (۱۴۰۵). از خودبیگانگی معرفتی در یادگیری الگوریتم محور: نقدی صدرایی بر الغای فاعلیت شناسا، ذهن، ۲۷ (۳)،

<https://doi.org/10.22034/zahn.2026.2080371.2173>

۱۳۵-۱۶۲.

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/zahn.2026.2080371.2173>

مقدمه

در عصر حاضر، تسلط فزاینده سیستم‌های یادگیری الگوریتم‌محور بر حوزه‌های شناختی و آموزشی، پارادایم‌های سنتی کسب معرفت را به چالش کشیده است. این «برون‌سپاری شناختی» (Cognitive Offloading) که در آن بخشی از کارویژه‌های حافظه، تحلیل و تصمیم‌گیری به ابزارهای دیجیتال واگذار می‌شود (Carr, 2011, p. 194)، نگرانی‌های عمیقی را درباره آینده هویت شناختی انسان برانگیخته است. این فرایند، انسان را به تدریج از یک «فاعل شناسا» (Knowing Subject) که درگیر فرایند هویت‌بخش «دانستن» است، به یک «کاربر منفعل» اطلاعات پردازش شده تقلیل می‌دهد (Zuboff, 2019, p. 94).

نکته محوری آن است که مسئله صرفاً استفاده از ابزارهای نوین نیست، بلکه دگرگونی ساختار فرایند شناخت و جایگزینی صیوروت درونی معرفت با منطق پردازش بیرونی داده‌هاست. این وضعیت، زمینه‌ساز «ازخودبیگانگی معرفتی» (Epistemic Alienation) است؛ حالتی از انفصال و بیگانگی شناسا از فرایند تولید، توجیه و معنایابی معرفت که در آن، دانش به جای آن‌که یک صیوروت وجودی و دستاورد درونی باشد، به کالایی بیرونی و قابل دسترس بدل می‌شود. این بحران، فراتر از یک تحلیل روان‌شناختی، مستلزم یک واکاوی فلسفی عمیق در مبانی انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی است. از این‌رو رجوع به حکمت متعالیه که معرفت را عالی‌ترین مرتبه حضور و کمال وجودی نفس می‌داند، ضرورتی انکارناپذیر برای فهم ابعاد این بحران و ارائه نقدی بنیادین بر آن محسوب می‌شود (شجاری، ۱۳۹۵، ص ۱۱۲).

پرسش اصلی پژوهش آن است که یادگیری الگوریتم‌محور، چگونه نه به مثابه یک ابزار خنثی، بلکه به عنوان یک میانجی ساختاری نامرئی، به «ازخودبیگانگی معرفتی» و تضعیف «فاعلیت شناسا» منجر می‌شود و نقد صدرایی بر این فرایند چیست؟ پاسخ به این پرسش محوری مستلزم کاوش در چند پرسش فرعی است. نخست آن‌که مؤلفه‌های «ازخودبیگانگی معرفتی» در بستر فناوری‌های شناختی کدام‌اند؟ دوم مبانی انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی «فاعلیت شناسا» در حکمت متعالیه چیست؟ سوم نقد صدرایی مبتنی بر اصول کلیدی (اصالت وجود، حرکت جوهری، و اتحاد عاقل و معقول) چگونه ماهیت ازخودبیگانه‌کننده یادگیری الگوریتم‌محور را آشکار می‌سازد؟ و نهایتاً چگونه می‌توان براساس مبانی صدرایی، اصولی برای طراحی فناوری‌های شناختی که حافظ فاعلیت انسان باشند، پیشنهاد داد؟

فرضیه اصلی مقاله آن است که یادگیری الگوریتم‌محور با تقلیل وجود سیال و صیوروتی معرفت به سطح داده‌های کمی و گسسته و ایجاد انفصال میان شناسا و فرایند شناخت، فاعلیت

وجودی نفس را که در حکمت صدرایی اساس معرفت است، مخدوش کرده و به از خودیگانگی می‌انجامد. در نظام صدرایی، معرفت یک فعل اتحادی است که در آن دوگانگی عالم و معلوم مرتفع می‌گردد؛ «فإن العلم كما عرفت حالة ذاتيه للعاقل ونحو من الوجود له» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۱، ص ۲۹۲). این نگرش اتحادی در تضاد بنیادین با پارادایم انفصالی و داده‌محور الگوریتم‌ها قرار دارد که در آن، معرفت نه به مثابه تحقق وجودی نفس، بلکه به منزله محصولی آماده و برون‌ساختی در اختیار کاربر قرار می‌گیرد. نوآوری این پژوهش در این است که برای نخستین بار، یک مسئله نوپدید در فلسفه فناوری را با ابزار مفهومی دقیق حکمت متعالیه، به‌ویژه اصل «اتحاد عاقل و معقول»، تحلیل و نقد می‌کند و از نقد صرف فراتر رفته، به ارائه چارچوبی سازنده برای بازاندیشی نسبت انسان و فناوری‌های شناختی می‌پردازد. در حالی که پژوهش‌های پیشین به نسبت کلی هوش مصنوعی و فلسفه اسلامی پرداخته‌اند (طباطبایی و رجبی، ۲۰۲۴، ص ۹۵-۱۱۴). این مقاله با تمرکز بر مفهوم «از خودیگانگی معرفتی» و تحلیل دقیق سازوکارهای ساختاری الگوریتم‌ها، شکاف موجود در این زمینه را پر می‌کند. اهمیت پژوهش در غنی‌سازی ادبیات فلسفه اسلامی و ارائه راهنمایی نظری برای سیاست‌گذاران و طراحان سیستم‌های آموزشی هوشمند است تا فناوری‌هایی در راستای حفظ کرامت شناختی و تقویت «فاعلیت معرفتی» (Epistemic Agency) انسان طراحی شوند (Kusch, 2019: p. 4956).

پیشینه پژوهش

ادبیات نظری مرتبط با پژوهش حاضر در چهار حوزه اصلی قابل بررسی است. حوزه نخست ناظر به نقدهای شناختی و فلسفی بر فناوری است. در این قلمرو آثاری چون پژوهش گر (Carr, 2011) و زوبوف (Zuboff, 2019) با طرح مفهوم «سرمایه‌داری نظارتی»، به چالش‌های شناختی و نظارتی پرداخته‌اند؛ هرچند تمرکز اصلی این آثار بر پیامدهای نهادی، اقتصادی و رفتاری فناوری است و سازوکار وجودی و معرفت‌شناختی بیگانه‌ساز الگوریتم‌ها به‌طور مستقل صورت‌بندی نشده است. پاسکالی (Pasquale, 2015) نیز با استعاره «جامعه جعبه سیاه»، بر استقلال شناختی و عدالت اجتماعی تأکید می‌کند. این نقدها ریشه در دغدغه‌های بنیادی‌تری دارند که پیش‌تر توسط دریفوس (Dreyfus, 1992) در باب ناتوانی هوش مصنوعی از بازتولید فهم شهودی و بدنمند انسان مطرح شده بود؛ با این حال این جریان انتقادی عمدتاً در سطح قابلیت یا ناتوانی شناختی ماشین متوقف می‌ماند و به دگرگونی ساختار فاعلیت انسانی در فرایند یادگیری الگوریتم‌محور کمتر می‌پردازد.

محور دوم به معرفت‌شناسی اجتماعی و تحلیل قدرت در ساختار دانش معطوف است. آثار فریگر (Fricker, 2007) در باب «بی‌عدالتی معرفتی»، چارچوبی برای فهم چگونگی تضعیف نظام‌مند جایگاه یک عامل به‌عنوان «شناسا» فراهم می‌کند و نشان می‌دهد چگونه ساختارهای اجتماعی می‌توانند اعتبار معرفتی فاعل را مخدوش کنند. این مفهوم در شکل حادث‌تر خود، به تعبیر داتسون (Dotson, 2011)، به «خشونت معرفتی» می‌انجامد. در مقابل این تهدیدها، مفهوم «عاملیت معرفتی» (Epistemic Agency) به‌عنوان یک آرمان هنجاری، بر نقش خودآیین و مسئولانه فرد در شکل‌دهی، توجیه و تصحیح باورها تأکید دارد (Kusch, 2019, p. 4956). با وجود این، ادبیات مذکور عمدتاً در افق هنجاری-اجتماعی باقی می‌ماند و کمتر به مبانی هستی‌شناختی فاعلیت و نحوه تضعیف آن در سطح وجودی نفس می‌پردازد.

محور سوم به مبانی فاعلیت نفس در حکمت متعالیه اختصاص دارد. پژوهش‌های معاصر نشان داده‌اند که از منظر ملاصدرا، نفس صرفاً پذیرنده منفعل صور ادراکی نیست، بلکه دارای فاعلیتی وجودی است که در فرایند حرکت جوهری و اتحاد با مدرکات، خود را محقق می‌سازد (پورحسن و فضلی، ۱۳۹۸، ص ۵۱). این نگرش با تأکید بر اصالت وجود و صیوریت معرفت، زمینه‌ای قوی برای نقد هرگونه تقلیل‌گرایی در باب شناخت فراهم می‌آورد (طباطبایی و رجبی، ۲۰۲۴، ص ۹۵-۱۱۴). با این حال این ظرفیت نظری عمیق، کمتر در مواجهه مستقیم با سازوکارهای یادگیری الگوریتم‌محور و پیامدهای شناختی آن به‌کار گرفته شده است.

نهایتاً محور چهارم شامل مطالعات تطبیقی میان فلسفه اسلامی و هوش مصنوعی است. این پژوهش‌ها کوشیده‌اند مبانی معرفت‌شناختی هوش مصنوعی را با حکمت اسلامی مقایسه کنند (مطلبی کربکندی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۹۶-۱۷۳) یا نقدهای فیلسوفانی چون دریفوس را از منظری اسلامی بازخوانی نمایند (مقدس، ۱۳۹۹، ص ۱۸۳-۱۶۱). با این همه، غالب این مطالعات در سطح کلی مقایسه‌های معرفت‌شناختی باقی مانده‌اند و کمتر به تحلیل سازوکارهای عینی الگوریتم‌ها-نظیر واسطه‌گری نامرئی، پیش‌تعیین مسیر یادگیری و ایجاد حباب‌های شناختی و نسبت آن‌ها با تضعیف فاعلیت وجودی نفس توجه نشان داده‌اند. از این‌رو هیچ‌یک از پژوهش‌های پیشین، پدیده «ازخودبیگانگی معرفتی» را به‌طور مشخص به‌مثابه محصول ساختاری یادگیری الگوریتم‌محور صورت‌بندی نکرده و آن را با ابزار دقیق متافیزیک صدرایی، به‌ویژه اصول اصالت وجود و اتحاد عاقل و معقول، در معرض نقد بنیادین قرار نداده‌اند. این پژوهش درصدد است تا با تمرکز بر این شکاف نظری، پیوندی نظام‌مند میان نقد فناوری‌های الگوریتمی و نظریه صدرایی فاعلیت معرفتی برقرار کرده و نقدی بنیادی بر الغای فاعلیت شناسا در عصر الگوریتم‌ها ارائه دهد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به لحاظ ماهیت، کیفی بوده و بر بنیاد روش تحلیل فلسفی-انتقادی با رویکردی تطبیقی-تأویلی نظام‌مند سامان یافته است. راهبرد این پژوهش در چند مرحله متوالی پیش می‌رود. نخست با تحلیل مفهومی، دو سازه اصلی «ازخودبیگانگی معرفتی» و «فاعلیت شناسا» در افق ادبیات معاصر فلسفه فناوری و با لحاظ بار معنایی آن‌ها در سنت حکمت صدرایی واسازی و بازتعریف می‌شوند. سپس از طریق تحلیل ساختاری، الگوهای مسلط میانجی‌گری الگوریتمی و پیش‌فرض‌های معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی نهفته در معماری سیستم‌های یادگیری ماشین (نظیر داده‌محوری، برون‌ساختی بودن معرفت و انفصال فاعل از فرایند شناخت) مورد کاوش قرار می‌گیرد.

در گام بعد، طی یک تحلیل تطبیقی، این پیش‌فرض‌ها با اصول محوری حکمت متعالیه، به‌ویژه اصالت وجود، حرکت جوهری و اتحاد عاقل و معقول، در سطح مبانی هستی‌شناختی و نه صرفاً در مقام مقایسه مفهومی، در مواجهه‌ای نظام‌مند قرار داده می‌شوند. این روش که بر «به‌کارگیری نیروی عقل و استدلال برای فهم واقعیت‌ها آن‌چنان‌که هستند» تأکید دارد. در نهایت به یک تحلیل نقدی سازنده منتهی می‌شود؛ تحلیلی که ضمن تبیین سازوکارهای ازخودبیگانگی‌ساز یادگیری الگوریتم‌محور، امکان استخراج الزامات هنجاری برای حفظ فاعلیت معرفتی انسان در طراحی فناوری‌های شناختی را فراهم می‌آورد.

داده‌های مورد نیاز تحقیق نیز به شیوه کتابخانه‌ای و با مراجعه مستقیم به متون اصلی حکمت متعالیه، نظیر *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة و الشواهد الربوبیة*، در کنار ادبیات معاصر فلسفه فناوری و هوش مصنوعی، گردآوری و تحلیل شده است. در این پژوهش، سامانه‌های هوش مصنوعی نه به‌مثابه منبع تولید محتوا یا داده پژوهشی، بلکه صرفاً به‌عنوان موضوع تحلیل فلسفی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۱. مفهوم‌پردازی نظری: تبیین دو قطب بحث

۱-۱. ازخودبیگانگی معرفتی

مفهوم «ازخودبیگانگی» (Alienation)، که در کانون نقد اقتصاد سیاسی کارل مارکس قرار دارد، وضعیتی را توصیف می‌کند که در آن انسان از محصول کار، فرایند تولید، و «ذات نوعی» (Species-being) خود جدا می‌گردد. در این وضعیت، کارگر در برابر محصول کارش همچون «موجودی بیگانه و قدرتی مستقل از تولیدکننده» قرار می‌گیرد (Marx, 1959, p. 70). بدین‌سان فاعلیت انسان به ابژه‌ای قابل مبادله و تحت کنترل نیروهای بازار تقلیل می‌یابد. در امتداد این نقد،

مارتین هایدگر با طرح مفهوم «گشتل» (Ge-stell) یا «فراهم‌آوری»، به‌نحوی عمیق‌تر به بیگانگی انسان در عصر تکنیک مدرن پرداخت. از منظر او، ماهیت فناوری مدرن شیوه‌ای از «انکشاف» (Unconcealment) است که جهان و انسان را به‌مثابه «ذخیره آماده به‌کار» (Standing-reserve) فرامی‌خواند (Heidegger, 1977, p. 17). در این چارچوب، انسان دیگر نه به‌عنوان فاعل و غایت، بلکه به‌عنوان منبعی برای بهینه‌سازی تلقی می‌شود و بدین‌سان از نسبت اصیل خود با «وجود» بیگانه می‌گردد. پژوهش حاضر با وام‌گیری از این دو سنت انتقادی، مفهوم «ازخودی‌بیگانگی معرفتی» را نه صرفاً به‌عنوان پیامدی اجتماعی یا اقتصادی، بلکه به‌مثابه دگرگونی در ساختار خود فرایند شناخت صورت‌بندی می‌کند؛ مفهومی که شیوه‌هایی را تحلیل می‌کند که در آن نظام‌های الگوریتمی، انسان را از کنش وجودی و صیوریتی «شناختن» بیگانه می‌سازند.

بر این اساس می‌توان چهار مؤلفه اصلی را برای ازخودی‌بیگانگی معرفتی صورت‌بندی کرد. نخست جدایی از فرایند شناخت است. بسیاری از الگوریتم‌های پیشرفته به‌مثابه «جعبه‌های سیاه» (Black Boxes) عمل می‌کنند (Pasquale, 2015, p. 3). کاربر با ورودی‌ها و خروجی‌های سیستم مواجه است، اما منطق درونی استنتاج و تصمیم‌گیری از دسترس فهم و مداخله او خارج می‌ماند (شریعتی و اکبرزاده توتونچی، ۱۴۰۱، ص ۸۹-۱۱۷). در این وضعیت، شناخت دیگر یک سیر تدریجی استدلالی و درونی نیست، بلکه به دریافت نتیجه‌هایی بدل می‌شود که مسیر تحقق آن‌ها برای فاعل شناسا نامکشوف باقی می‌ماند و همین امر، فاعلیت شناختی را به انفعال سوق می‌دهد.

دوم بیگانگی با محصول شناخت است. معرفتی که از دل فرایندی بیگانه و برون‌ساختی حاصل می‌شود، برای شناسا «درونی» نمی‌گردد. این دانش به داده‌ای بیرونی و سطحی فروکاسته می‌شود که فرد صرفاً مصرف‌کننده آن است، نه مشارکت‌کننده در تحقق آن. از این منظر، دانش به‌جای آن‌که بخشی از هویت وجودی نفس را شکل دهد، همچون کالایی آماده در اختیار کاربر قرار می‌گیرد و در نتیجه همان‌گونه که گر اشاره می‌کند، «اینترنت به‌نظر می‌رسد که مغزهای ما را از نو سیم‌کشی می‌کند» و توانایی تفکر عمیق و متمرکز را تضعیف می‌سازد (Carr, 2011, p. 16).

سومین مؤلفه سلب مالکیت شناختی (Cognitive Dispossession) است. در الگوی «سرمایه‌داری نظارتی»، تجربیات ادراکی و شناختی انسان به‌عنوان ماده خام رایگان برای استخراج «مازاد رفتاری» و تولید، پیش‌بینی‌هایی درباره رفتار آینده به‌کار گرفته می‌شود (Zuboff, 2019, p. 94). در این چرخه نه‌تنها داده‌ها، بلکه مسیر شکل‌گیری افق‌های شناختی کاربر نیز تحت هدایت الگوریتم‌ها قرار می‌گیرد؛ به‌گونه‌ای که نظام‌های شخصی‌ساز با ایجاد

«حباب‌های فیلتر»، میدان مواجهه معرفتی فاعل را محدود می‌کنند. بدین ترتیب داده‌های شناختی از مالکیت فاعل بیرون رفته و به ابزاری برای اعمال قدرت معرفتی بدل می‌شوند. وضعیتی که نوعی «بی‌عدالتی معرفتی» ساختاری را رقم می‌زند و توان مشارکت فعال فرد در کردارهای دانایی‌بخش را تضعیف می‌کند (Fricker, 2007, p. 20).

چهارمین مؤلفه تقلیل فاعلیت شناسا به ابزاریت است. در بوم‌شناسی شناختی الگوریتم‌محور، انسان به جای آن‌که فاعل مختار و غایت‌فرایند شناخت باشد، به عنصری کارکردی در خدمت بهینه‌سازی سیستم تقلیل می‌یابد. او یا در نقش تأمین‌کننده داده و یا به عنوان مصرف‌کننده منفعل خروجی‌ها ظاهر می‌شود. این جابه‌جایی نقش، به معنای خروج نفس از جایگاه فاعل در حال صیوریت و تنزل آن به یک گره محاسباتی در شبکه پردازش داده است. چنین نگاهی، ظرفیت‌های تجسم‌یافته و شهودی انسان برای فهم را - که در نقدهای دریفوس بر هوش مصنوعی کلاسیک برجسته شده است - نادیده می‌گیرد (مقدس، ۱۳۹۹، ص ۱۸۳-۱۶۱) و فاعلیت او را به مجموعه‌ای از کارکردهای قابل محاسبه فرومی‌کاهد؛ امری که در نهایت، مسیر الغای فاعلیت شناسا را هموار می‌سازد.

۱-۲. فاعلیت شناسا در حکمت صدرایی

در تقابل کامل با رهیافت‌های ابزارانگارانه و دوگانه‌انگارانه‌ای که معرفت را صرفاً اکتساب داده‌های بیرونی توسط یک سوژه ثابت تلقی می‌کنند، حکمت متعالیه تصویری پویا، درون‌زاد و وجودی از فاعلیت شناسا به دست می‌دهد. در این دستگاه فلسفی، «نفس ناطقه» نه جوهری ایستا و منفعل، بلکه حقیقتی وجودی و سیال است که هویت آن عین صیوریت و استکمال تدریجی خویش است. این تلقی به طور بنیادی بر اصل «اصالت وجود» استوار است؛ اصلی که بر مبنای آن، واقعیت و منشأ همه آثار، خود «وجود» است و ماهیات، صرفاً اموری اعتباری و انتزاعی‌اند (عبودیت، ۱۳۹۰، ص ۴۳). بر این اساس نفس انسان یک «وجود» است و تمامی قوا و افعال او، از جمله ادراک و شناخت، نه عوارضی افزوده بر ذات، بلکه مراتب و شئون گوناگون همان حقیقت واحد وجودی او به شمار می‌آیند. ملاصدرا با عبارت مشهور «النفس فی وحدتها کلُّ القوی» (نفس در عین وحدت خود، همه قواست)، بر این نکته تأکید می‌ورزد که نفس، در عین وحدت وجودی، جامع همه قوای ادراکی و تحریکی است و این قوا چیزی جز تجلیات مختلف همان وجود واحد نفسانی نیستند (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۸، ص ۱۴۵)؛ بنابراین فاعلیت شناختی در حکمت صدرایی نه کنش یک عامل بیرونی بر ماده‌ای منفعل، بلکه ظهور درونی و خودبنیاد وجود نفس در مرتبه علم است.

این هویت وجودی و پویا از طریق اصل «حرکت جوهری» تبیین می‌گردد. برخلاف دیدگاه مشهور که حرکت را صرفاً در اعراض (مقولات نه‌گانه) ممکن می‌دانست، ملاصدرا حرکت در خود جوهر را اثبات می‌کند و نفس را بارزترین مصداق آن می‌شمارد (مطهری، ۱۳۸۹، ص ۱۸۸-۱۹۲). نفس در ذات خود همواره در حال شدن است؛ صیوررتی وجودی که از قوه به فعل و از نقص به کمال امتداد می‌یابد. این حرکت، سلوکی استکمالی است که با تعبیر موجز «النفس جسمانیة الحدوث و روحانیة البقا» (نفس، جسمانی‌الحدوث و روحانی‌البقا است) توصیف می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۸، ص ۳۴۷)؛ بدین معنا که نفس از مرتبه‌ای ضعیف و مادی آغاز کرده و در پرتو حرکت جوهری خویش، مراتب وجودی بالاتری را طی می‌کند. در این چارچوب، شناخت نه انباشتن اطلاعات، بلکه تشدید و تعمیق خود وجود نفس است. هر ادراک جدید، مرتبه‌ای نوین از بودن است که نفس به آن نائل می‌شود. از این رو علم عین تکامل وجودی شناسا و جلوه‌ای از صیوررت نفس تلقی می‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۲۱۲). فاعلیت شناسا در این معنا، به جای کنترل یا پردازش داده، خلق و تحقق مراتب تازه‌ای از وجود در درون خویش است.

بنیاد این صیوررت معرفتی بر «علم حضوری» استوار است. علم حضوری، معرفتی بی‌واسطه است که در آن، خود واقعیت معلوم نزد عالم حاضر است و هیچ صورت یا مفهوم میانجی وجود ندارد؛ بارزترین مصداق آن، علم نفس به ذات خویش است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۲۷۸). این خودآگاهی حضوری، شرط امکان هرگونه فاعلیت شناختی است و بدون آن، سخن گفتن از معرفت، صرفاً به پردازش نشانه‌ها فروکاسته می‌شود (طباطبایی و رجبی، ۲۰۲۴، ص ۱۱۴-۹۵). حتی علم حصولی، که از طریق مفاهیم و صور ذهنی تحقق می‌یابد، در تحلیل نهایی به علم حضوری بازمی‌گردد؛ زیرا صورت ذهنی نیز باید بالذات و بی‌واسطه نزد نفس حاضر باشد تا ادراک محقق شود (طباطبایی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۵۴). اوج این تلقی از فاعلیت شناسا در قاعده «اتحاد عاقل و معقول» نمود می‌یابد. براساس این اصل، در فرایند تعقل، نفس (عاقل) با صورت معقوله (معقول) به یک اتحاد وجودی می‌رسد؛ یعنی شناسا با شناخت یک حقیقت عقلی، خود به همان مرتبه وجودی ارتقا می‌یابد و دوگانگی سوژه و ابژه در مرتبه عقل مرتفع می‌شود. صدرالمتهلین در تبیین این معنا می‌نویسد: «وجود العاقل لیس إلا نفس إدراکه لمعقوله، ووجود المعقول للعاقل لیس إلا نحو وجود العاقل» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۳، ص ۳۲۵). این اتحاد نشان‌دهنده عالی‌ترین مرتبه فاعلیت شناختی است که در آن، معرفت نه یک دارایی قابل تملک، بلکه عین نحوه بودن و هستی شناسا است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۱). در چنین افقی، از خودبیگانگی معرفتی اصولاً ناممکن است؛ زیرا شناخت نه محصولی بیرونی، بلکه خود فرایند «شدن» و

استکمال وجودی فاعل شناسا به شمار می‌آید (پورحسن و فضل‌ی، ۱۳۹۸، ص ۶۲).

۲. تحلیل انتقادی: سازوکارهای الگوریتمی الغای فاعلیت

۲-۱. تقلیل «وجود» معرفت به «ماهیت» داده

نخستین و بنیادین‌ترین سازوکار الغای فاعلیت شناسا در نظام‌های الگوریتمی، در یک تقلیل‌گرایی هستی‌شناختی ریشه دارد: فروکاستن «وجود» سیال معرفت به «ماهیت» منجمد «داده». در بستر یادگیری الگوریتم‌محور، معرفت نه به مثابه یک حالت وجودی و درون‌زاد، بلکه به منزله مجموعه‌ای از واحدهای اطلاعاتی گسسته (Data Points) و قابل اندازه‌گیری تعریف می‌شود. این پارادایم داده‌محور که در آن تجارب زیسته و کنش‌های شناختی انسان به «ماده خام» برای استخراج «مازاد رفتاری» بدل می‌گردد (Zuboff, 2019, p. 94)، از منظر حکمت صدرایی، مصداقی روشن از اختزال معرفت به سطح ماهوی و محاسباتی و در نتیجه، خلط میان وجود و ماهیت است.

براساس اصل محوری «اصالة الوجود»، آنچه در خارج تحقق دارد، حقیقت عینی و مشخص وجود است و ماهیات، صرفاً حدود، مفاهیم و اعتبارات ذهنی‌اند که به واسطه وجود تحقق می‌یابند (عبودیت، ۱۳۹۰، ص ۴۳). صدرالمتألهین تصریح می‌کند که وجود، حقیقتی بسیط، عینی و غیرقابل تحویل به مقولات مفهومی است و «ماهیات به واسطه آن موجود می‌شوند» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۱، ص ۴۹). از این منظر، علم نیز یک «وجود» است؛ نه داده‌ای بیرونی، بلکه مرتبه‌ای خاص از مراتب وجود نوری نفس که در پرتو حرکت جوهری پدیدار می‌شود و به تعبیر دقیق‌تر، خود نفس در سیر استکمال وجودی خویش به آن مرتبه علم نائل می‌گردد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۲۱۲)؛ بنابراین معرفت حقیقتی پویا، حضوری و اشتدادی است که نه گسست‌پذیر است و نه در قالب کمیت‌های داده‌ای قابل تقلیل.

الگوریتم‌ها به اقتضای ساختار منطقی-ریاضیاتی خود، تنها قادر به پردازش بازنمایی‌های ماهوی و انتزاع شده از واقعیت هستند. زمانی که یک نظام یادگیری ماشین، الگوها را از مجموعه‌های عظیم داده استخراج می‌کند، نه با حقیقت سیال و زنده شناخت، بلکه با نسخه‌های منجمد، گسسته و فاقد بستر وجودی آن مواجه است (شریعتی و اکبرزاده توتونچی، ۱۴۰۱، ص ۸۹-۱۱۷). در این فرایند، معرفت پیشاپیش از صیوررت وجودی خود تهی شده و به ورودی‌ای برای محاسبه تقلیل می‌یابد؛ امری که می‌توان از آن به «ماهیت‌زدگی معرفت» تعبیر کرد. در نتیجه، شناخت از یک «فرایند شدن» (Becoming) به یک «ابژه داشتن» (Having) تنزل می‌یابد؛ همان خطای بنیادینی که در آن «تصورات ذهنی [ماهیات] به جای حقایق عینی [وجود] می‌نشینند»

و نسبت زنده و اتحادی نفس با واقعیت قطع می‌گردد (طباطبایی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۸۵). این دگرگونی هستی‌شناختی، خود مولد از خودبیگانگی معرفتی است؛ زیرا فاعل شناسا از فرایند تکامل وجودی خویش - که عین حقیقت معرفت است - منفصل می‌شود و به جای آن که در نسبت اتحادی با معلوم قرار گیرد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۸، ص ۱۰۱)، در مقام ناظری منفعل، مصرف‌کننده خروجی یا تأمین‌کننده داده برای سیستمی ظاهر می‌شود که تنها با اشباح و سایه‌های ماهوی واقعیت سروکار دارد، نه با خود آن. بدین ترتیب، داده‌محوری الگوریتمی با حذف ساحت وجودی علم و تقلیل آن به ماهیت‌های قابل پردازش، نخستین و بنیانی‌ترین گام را در مسیر تهی‌سازی فاعلیت شناسا از معنای اصیل صدرایی آن برمی‌دارد و زمینه نظری الغای فاعلیت را فراهم می‌سازد.

۲-۲. خارج‌سازی فاعل از فرایند شناخت (جعبه سیاه)

سازوکار مکملی که در امتداد تقلیل هستی‌شناختی معرفت به داده عمل می‌کند، «خارج‌سازی فاعل شناسا از فرایند شناخت» از طریق پدیده «جعبه سیاه» (Black Box) است. در بسیاری از نظام‌های پیشرفته یادگیری ماشین، فرایند استنتاج در هاله‌ای از ابهام محاسباتی قرار دارد؛ به گونه‌ای که مسیر تبدیل داده به نتیجه، به صورت عملی برای کاربر غیرقابل رؤیت و غیرقابل مداخله باقی می‌ماند. این سیستم‌ها به دلیل پیچیدگی ساختاری و لایه‌های تودرتوی محاسباتی، اغلب از ارائه تبیین شفاف و قابل فهم برای منطق درونی خود قاصرند (Pasquale, 2015, p. 3). در نتیجه کاربر بی‌آن که به «کیفیت»، «چرایی» و «چگونگی» فرایند شناختی دسترسی داشته باشد، صرفاً با خروجی نهایی مواجه می‌شود (شریعتی و اکبرزاده توتونچی، ۱۴۰۱، ص ۸۹-۱۱۷). این عدم شفافیت، الگوریتم را به یک میانجی ساختاری غیرشفاف بدل می‌کند که نه تنها ابزار یاری‌دهنده شناخت نیست، بلکه به مثابه واسطه‌ای حجاب‌گونه میان فاعل و فرایند تعقل قرار می‌گیرد. از منظر حکمت متعالیه، این وضعیت نقض صریح فاعلیت آگاهانه‌ای است که سنگ‌بنای معرفت حقیقی تلقی می‌شود؛ چرا که فاعل شناسا، برای تحقق علم، باید بر فرایند ادراک و استنتاج خویش اشراف وجودی داشته باشد و در آن به صورت فعال مشارکت کند (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۵، ص ۱۱۲).

این واسطه‌گری غیرشفاف در تعارضی مستقیم با اصل «علم حضوری» قرار می‌گیرد که در حکمت صدرایی، شالوده و شرط امکان هرگونه شناختی است. حتی علم حصولی نیز اعتبار خود را از این واقعیت می‌گیرد که نفس، به خود صورت ذهنی حاصل، «علم حضوری» دارد. به تعبیر دقیق علامه طباطبایی: «هر علم حصولی به یک یا چند علم حضوری تکیه دارد» (طباطبایی،

۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۵۶). پدیده جعبه سیاه این ساختار بنیادین را دگرگون می‌سازد؛ فاعل شناسا نه به‌خود فرایند استنتاج، علم حضوری دارد و نه به منطق درونی تولید نتیجه. او تنها با «خروجی» مواجه است؛ خروجی‌ای که اکنون به یک صورت بیگانه، منفصل از فعل ادراکی نفس تبدیل شده و از فرایندی نامکشوف و خارج از افق شعور فاعل پدید آمده است. این وضعیت، نوعی «وابستگی معرفتی» (Pritchard, 2010, p. 307) ایجاد می‌کند که در آن، اعتماد عملی به نتیجه جایگزین فهم مبتنی بر شهود، تعقل و برهان می‌شود. به این ترتیب، الگوریتم با تبدیل شدن به یک «حجاب معرفتی»، فاعل شناسا را از مقام مشارکت‌کننده فعال در فرایند شناخت به جایگاه مقلد، مصرف‌کننده یا متکی صرف تنزل می‌دهد و نسبت وجودی او با علم - که در حکمت صدرایی شرط تحقق معرفت حقیقی است - دچار گسست می‌شود.

سومین سازوکار اساسی در الغای فاعلیت شناسا، «تجزیه وحدت شناختی» است که از طریق سازوکارهایی چون «حباب‌های فیلتر» (Filter Bubbles) و «اتاق‌های پژواک» (Echo Chambers) عمل می‌کند. این نظام‌ها با شخصی‌سازی افراطی جریان اطلاعات، افق معنایی و معرفتی کاربر را بر مبنای تاریخچه رفتار، ترجیحات پیشین و الگوهای پیش‌بینی‌شده بازسازی می‌کنند (Zuboff, 2019, p. 255). در نتیجه فاعل شناسا نه در نسبت آزاد با تنوع واقعی جهان، بلکه در یک افق معرفتی بسته، همگون و از پیش تنظیم شده قرار می‌گیرد. این وضعیت موجب اتمیزه‌شدن ساحت شناخت و فروپاشی پیوندهای درونی میان ادراکات پراکنده می‌شود؛ امری که مانع از شکل‌گیری یک تصویر کل‌نگر و وحدت‌یافته از جهان است. چنین محدودسازی ساختاری، در تقابل مستقیم با غایت معرفت در حکمت متعالیه - یعنی حرکت اشتدادی نفس به‌سوی درک حقیقت واحد و کلی - قرار می‌گیرد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۸۴).

این تجزیه نظام‌مند، به‌طور مستقیم اصل بنیادین «اتحاد عاقل و معقول» را مخدوش می‌سازد. این اصل ناظر به صیوررتی وجودی است که در آن، نفس با صورت معقول مجرد، به‌نحو وحدت حقیقی و نه صرف انطباق مفهومی، متحد می‌شود و از این طریق، مرتبه وجودی خویش را ارتقا می‌دهد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۳۱۶). چنان‌که علامه حسن‌زاده آملی تصریح می‌کند: «نفس در مرتبت ذاتش... با معقولاتش... به‌نحو وجودی متحد است، نه مفهومی» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۸، ص ۹۱). تحقق چنین اتحادی، مستلزم آن است که متعلق شناخت، واجد وحدت، کلیت و انسجام درونی باشد، اما نظام‌های الگوریتمی با عرضه مستمر داده‌های

جزئی، پراکنده و متناسب با ترجیحات محدود کاربر، امکان تکوّن یک «معمولِ کلی» یکپارچه را سلب می‌کنند. در این وضعیت، نفس به جای مواجهه فعال با کلیت معنابخش واقعیت، در سطحی از تجارب خرد و منفصل متوقف می‌شود. پیامد این امر آن است که فاعلیت نفس در فرایند ادراک - که ذاتاً متکی بر انتزاع، کلی‌سازی و ترکیب وحدانی معانی است - نه متوقف به معنای زوال حرکت، بلکه تضعیف و جهت‌مند به انفعال می‌شود (پورحسن و فضلی، ۱۳۹۸، ص ۶۱). بدین ترتیب الگوریتم‌ها با شکستن وحدت متعلق شناخت و تحمیل کثرت گسسته به ساحت ادراک، نفس را از تحقق اتحاد وجودی با حقیقت محروم ساخته و یکی دیگر از ارکان فاعلیت شناسا در تلقی صدرایی را تضعیف می‌کنند.

۲-۴. سلب مالکیت و تضعیف و انحراف حرکت جوهری

نهایی‌ترین سازوکار از خودبیگانگی معرفتی در نظام الگوریتمی، «سلب مالکیت وجودی از فرایند استکمال نفس و در نتیجه، تضعیف و انحراف جهت حرکت جوهری» است. در حکمت متعالیه، هویت انسان یک «شدن» و صیورورت دایمی است که در قالب اصل «حرکت جوهری» تبیین می‌شود. ملاصدرا هویت سیال نفس را این‌گونه توصیف می‌کند: «النفس جسمانیة الحدوث و روحانیة البقا...»؛ «نفس در آغاز حیات خود مادی است، اما همراه با بدن به وجود می‌آید و سپس در مسیر تکامل، به جوهری عقلانی بدل می‌گردد» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۸، ص ۳۴۷). این تحول و تکامل جوهری، نه به صورت دفعی، بلکه در بستر افعال اختیاری نفس - به ویژه افعال شناختی همچون تأمل، تفکر انتقادی و تلاش برای کشف حقیقت - متحقق می‌شود. به بیان استاد مطهری، کمال انسان در آن است که «موجودی است که باید خود را بسازد و شخصیت انسانی و الهی خویش را در پرتو علم و عمل شکل دهد» (مطهری، ۱۳۸۵، ص ۲۸۱). از این منظر، هر کنش معرفتی، مشارکتی فعال در فرایند صیورورت و خروج نفس از قوه به فعل است.

نظام‌های یادگیری الگوریتم‌محور، با فراهم آوردن پاسخ‌های فوری و حل‌های آماده، این پویایی وجودی را نه با توقف مطلق، بلکه با تضعیف تدریجی و انحراف جهت‌دار مواجه می‌سازند. وابستگی مستمر به الگوریتم، ضرورت «کوشش فکری»، «تحمل ابهام» و «تردید سازنده» - که موتور محرک حرکت جوهری نفس‌اند - را به حاشیه می‌رانند. هنگامی که پاسخ‌ها بی‌واسطه و کم‌هزینه در دسترس قرار می‌گیرند، انگیزه برای درگیری عمیق و زمان‌بر با مسئله به‌طور معناداری کاهش می‌یابد (Carr, 2011, p. 215). از منظر صدرایی، این وضعیت نه فقدان حرکت، بلکه تداوم حرکتی کم‌رنگ، واکنشی و فاقد ابتکار وجودی است. نفس که برای استکمال خویش نیازمند

فعالیت درونی و تحقق تدریجی «فعل شناخت» است، با برون‌سپاری این افعال به عاملی بیرونی، مالکیت وجودی خود بر مسیر تکامل معرفتی‌اش را واگذار می‌کند و در مرتبه‌ای از انفعال تثبیت می‌شود (عبودیت، ۱۳۹۰، ص ۲۳۱).

این وضعیت را می‌توان «سلب مالکیت نهایی» نامید؛ چرا که دیگر نه تنها داده‌ها و ردپاهای شناختی انسان - آن‌چنان‌که در سرمایه‌داری نظارتی توصیف می‌شود - بلکه خود فرایند خودسازی معرفتی و جهت‌یابی وجودی نفس مصادره می‌گردد (Zuboff, 2019, p. 14). در چنین وضعیتی، فاعل شناسا به جای آن‌که فاعل پیش‌برنده حرکت استکمالی خویش باشد، به مصرف‌کننده منفعل نتایج بدل می‌شود که افق اندیشه او را از پیش تعیین کرده و حرکت جوهری‌اش را در مسیری کم‌عمق و ابژه‌محور هدایت می‌کنند. از این رو «آسایش شناختی» حاصل از واسطه‌گری الگوریتمی، به بهای تضعیف کیفیت حرکت وجودی و انحراف آن از غایت قصوای نفس تمام می‌شود و فاعلیت شناسا را در بنیادی‌ترین سطح، یعنی سطح «شدن»، دچار از خود بیگانگی می‌سازد.

۱۵۱

ذهن

۳. بازسازی صدرایی: راهکارهای مقاومت معرفتی

۳-۱. اصل اتحاد عاقل و معقول به مثابه معیار

نقطه عزیمت در بازسازی صدرایی راهکارهای مقاومت معرفتی، احیای یک استاندارد بنیادین برای ارزیابی هرگونه فرایند شناختی است: اصل «اتحاد عاقل و معقول». این اصل که یکی از برجسته‌ترین نوآوری‌های ملاصدرا و اوج تبیین وی از حقیقت علم محسوب می‌شود، معرفت را نه یک رابطه عَرَضی میان سوژه و ابژه، بلکه یک صیورورت وجودی و اتحادی حقیقی میان نفس شناسا و صورت معقوله می‌داند (پورحسن و فضلی، ۱۳۹۸، ص ۶۲). بر این اساس شناخت حقیقی فرایندی است که در آن، دوگانگی سوژه و ابژه به تدریج مرتفع شده و نفس، با ارتقا در مراتب وجودی خویش، خود عین صورت ادراکی می‌شود، نه صرفاً دارنده یا ناظر آن. صدرالمتألهین در تبیین این اتحاد وجودی تصریح می‌کند: «أَنَّ النَّفْسَ فِي مَرْتَبَةِ تَعَقُّلِهَا لِلشَّيْءِ تَصِيرُ هِيَ هُوَ بَعِينَهُ وَجُوداً وَحَقِيقَةً لَا مَفْهُوماً وَمَاهِيَةً»؛ «همانا نفس در مرتبه تعقل یک چیز، عیناً خود همان چیز می‌گردد، به لحاظ وجود و حقیقت، نه به صورت مفهوم و ماهیت» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۳، ص ۳۲۷). این بیان نشان می‌دهد که علم، در افق حکمت متعالیه، نه «داشتن» یک محتوای ذهنی، بلکه «شدن» آن حقیقت در ساحت وجودی فاعل شناساست. استاد حسن‌زاده آملی نیز این تحول وجودی را چنین صورت‌بندی می‌کنند که در فرایند تعقل، «عاقل، آلت ادراک و معقول، هر

سه یک حقیقت به وحدت شخصی اند» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۸، ص ۱۱۵).

با معرفی اصل اتحاد عاقل و معقول به مثابه یک «معیار هنجاری - هستی‌شناختی»، می‌توان هر نظام، ابزار یا فناوری معرفتی را از حیث نسبت آن با فاعلیت شناسا ارزیابی کرد. از این منظر نظام‌های یادگیری الگوریتم‌محور در تعارض ساختاری با این اصل قرار می‌گیرند. تقلیل «وجود» سیال معرفت به «ماهیت» گسسته داده، خارج‌سازی فاعل از فرایند ادراک از طریق پدیده «جعبه سیاه» (Pasquale, 2015, p. 3) و تجزیه وحدت شناختی از رهگذر «حباب‌های فیلتر»، همگی سازوکارهایی هستند که میان فاعل و فرایند یا محصول شناخت، فاصله‌ای ذاتی و غیرقابل رفع ایجاد می‌کنند. در چنین وضعیتی، فاعل شناسا در بهترین حالت، صرفاً «مالک» یا مصرف‌کننده داده‌های معرفتی است، اما هرگز به سطح «اتحاد وجودی» با آن‌ها دست نمی‌یابد؛ زیرا وساطت غیرشفاف الگوریتم، امکان دخالت فعال نفس در صیورت معرفتی و ارتقا وجودی را مسدود می‌سازد. بدین ترتیب، معرفت دیگر «حضور» نیست (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۲۷۸)، بلکه به سطح «حصول» اطلاعاتی تنزل می‌یابد که از منبعی برون‌ذات و بیگانه به فاعل عرضه می‌شود.

از این‌رو اصل اتحاد عاقل و معقول، تراز دقیقی برای تمایز میان فناوری‌های «توانمندساز فاعلیت» و سامانه‌های «الغاکنده فاعلیت» فراهم می‌آورد. هر فناوری‌ای که انسان را به مصرف‌کننده منفعل نتایج آماده فروکاهد و مانع از درگیری وجودی او با فرایند شناخت شود، ناقض این معیار بنیادین صدرایی است. در مقابل، مسیر مقاومت معرفتی در گرو بازپس‌گیری و احیای فرایندهایی است که امکان اتحاد عاقل و معقول را حفظ می‌کنند و به فاعل شناسا اجازه می‌دهند تا در متن کنش شناختی، نه تنها بداند، بلکه «بشود» و وجود خویش را تعالی بخشد.

۲-۳. معرفت حضوری به مثابه پناهگاه فاعلیت

در امتداد تبیین اصل اتحاد عاقل و معقول به عنوان معیار ارزیابی فرایندهای معرفتی، راهکار بنیادین دوم برای مقاومت در برابر از خود بیگانگی معرفتی، بازگشت آگاهانه به استوارترین و غیرقابل واگذاری‌ترین کانون فاعلیت شناسا نهفته است: معرفت حضوری نفس به خویش. اگر یادگیری الگوریتم‌محور، با واسطه‌گری‌های ساختاری و بیرونی، فاعل را از فرایند و محصول شناخت بیگانه می‌سازد، حکمت متعالیه با تأکید بر علم حضوری، ساحتی از معرفت را آشکار می‌کند که در آن، هرگونه بیگانگی، انفصال و برون‌سپاری ذاتاً ناممکن است. چنان‌که علامه طباطبایی تصریح می‌کند، «علم حضوری علمی است که در آن، واقعیت معلوم، نزد عالم حاضر است» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۲۷۸) و از این‌رو هیچ صورت، مفهوم یا ابزار میانجی‌ای میان عالم و معلوم قرار نمی‌گیرد. بنیادین‌ترین و یقینی‌ترین مصداق این نوع معرفت، علم نفس به ذات خویش است؛

معرفتی که در آن، خود وجود نفس، عین معلومیت آن برای خویش است. ملاصدرا بر این وحدت تأکید می‌کند و می‌نویسد: «وجود نفس برای خودش، عین معلومیت آن برای خودش است و این دو حیث، به یک وجود واحد تحقق دارند» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۱، ص ۲۸۷). این همان شهود بی‌واسطه «من» است که در پس تمام افکار، داده‌ها، هیجانات و بازنمایی‌های متکثر قرار دارد و به حکم حضوری بودن، از هرگونه تقلیل به ابژه، داده یا الگوریتم می‌گریزد. از این‌رو هر تلاشی برای تحلیل، پیش‌بینی یا داده‌کاوی «من»، از منظر منطقی و وجودی، مسبوق به حضور پیشینی همان «من» حضوری است که به‌عنوان ناظر، این تحلیل‌ها را تجربه می‌کند.

همین ویژگی ذاتی علم حضوری، آن را به خط مقدم مقاومت در برابر الگوریتمی‌شدن حیات شناختی بدل می‌سازد. نظام‌های هوش مصنوعی، به اقتضای ماهیت محاسباتی خود، در قلمرو علم حصولی عمل می‌کنند؛ آن‌ها با بازنمایی‌ها، داده‌ها و الگوهای صوری سروکار دارند و فاقد هرگونه تجربه زیسته، خودآگاهی و درک بی‌واسطه اول‌شخص هستند (طباطبایی و رجبی، ۲۰۲۴ م، ص ۹۵-۱۱۴). استدلال مشهور «اتاق چینی» جان سرل دقیقاً بر همین شکاف انگشت می‌نهد: یک سیستم می‌تواند نمادها را براساس قواعد صوری به‌درستی پردازش کند، بی‌آن‌که فهم، معنا یا آگاهی‌ای از آنچه می‌کند داشته باشد (Searle, 1980, p. 422). در مقابل، علم حضوری ساحت معنا، التفات و آگاهی پیش‌نمادین است که منطقاً و وجوداً بر هرگونه پردازش صوری تقدم دارد؛ درحالی‌که الگوریتم‌ها در چهارچوب سرمایه‌داری نظارتی می‌کوشند با استخراج «مازاد رفتاری»، یک «خود داده‌ای» یا همزاد دیجیتالی از انسان بسازند (Zuboff, 2019, p. 94)، این «خود» ساخته شده همواره یک ابژه حصولی، بیرونی و تقلیل‌یافته از فاعل شناسا باقی می‌ماند. چنین الگوریتم‌هایی ممکن است بتوانند رفتار «من حصولی» را پیش‌بینی کنند، اما هرگز به «من حضوری» که این پیش‌بینی‌ها را می‌بیند، تفسیر می‌کند و نسبت به آن‌ها موضع می‌گیرد دسترس‌پذیر نیستند. به تعبیر علامه جوادی آملی، علم حضوری «یافت معلوم است، نه مفهوم آن» (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۳۵).

از این‌رو در برابر تهاجم الگوریتمی که می‌کوشد فاعلیت شناسا را در پوسته‌ای از داده‌های قابل محاسبه، بازنمایی و پیش‌بینی منحل کند، تمرکز آگاهانه بر ساحت علم حضوری و التفات به خودآگاهی بی‌واسطه، کنشی معرفتی-وجودی و رهایی‌بخش به‌شمار می‌آید. این بازگشت به خویش‌شن شهودی، فاعلیت شناسا را در ساحتی غیرقابل تقلیل، غیرقابل برون‌سپاری و غیرالگوریتمی لنگر می‌اندازد و بدین‌سان، اصیل‌ترین پناهگاه را در برابر موج فراگیر از خودپدینگانگی معرفتی فراهم می‌سازد.

۳-۳. قوه متخیله به مثابه نیروی خلاقیت

راهکارهای صدرایی برای مقاومت در برابر از خود بیگانگی معرفتی، پس از استقرار دو بنیان پیشین - یعنی «اتحاد عاقل و معقول» و «علم حضوری» - با احیای «قوه متخیله» به مثابه نیروی خلاق، معناساز و کنش گر وجودی به اوج پویایی خود می‌رسد. اگر علم حضوری ساحه دفاع و حفظ هسته غیرقابل واگذاری فاعلیت است، قوه متخیله کارگاه آفرینش فعالانه معنا و عرصه بروز کنشگری ایجابی فاعل شناسا در برابر منطق تکرارگر، پیش‌بینی‌پذیر و همسان‌ساز الگوریتم‌هاست. در حکمت متعالیه، قوه متخیله صرفاً یک قوه روان‌شناختی یا بایگانی صور محسوس نیست، بلکه مرتبه‌ای مستقل از مراتب وجود نفس و ناظر به عالمی برزخی (عالم مثال) است که نفس در آن از قدرت ابداع، صورت‌نگری و تشخیص تمثیلی برخوردار است. این قوه، صور را نه به نحو انفعالی، بلکه به گونه‌ای خلاقانه و تأسیسی ایجاد و ترکیب می‌کند و بدین‌سان، امکان‌گشودن «جهان‌های ممکن» و افق‌های نوین معنا را فراهم می‌آورد. ملاصدرا صراحتاً بر این قدرت ابداعی نفس تأکید می‌کند و می‌گوید: «النفس فی أفعالها الخیالیة لا تحتاج إلى مادة خارجیة، بل هی مبدعة لصورها و موادها» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱ م، ج ۸، ص ۳۳۵)؛ یعنی نفس در افعال خیالی خود نیازمند ماده خارجی نیست، بلکه خود ابداع‌کننده صور و مواد آن‌هاست. بدین ترتیب، تخیل از یک فعالیت ذهنی تبعی، به یک کنش اصیل وجودشناختی ارتقا می‌یابد. این خلاقیت، مستقیماً ریشه در حرکت جوهری نفس دارد؛ همان‌گونه که نفس در مسیر استکمال خویش دائماً در حال «شدن» است، قوه متخیله نیز به مثابه ظهور و تجلی این سیورورت وجودی، بی‌وقفه در حال آفرینش، ترکیب و صورت‌نگری است (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص ۲۵۱).

این توانایی خلاقانه و معنابخش قوه خیال، دقیقاً در نقطه مقابل ماهیت الگوریتم‌های یادگیری ماشین قرار می‌گیرد. هوش مصنوعی، حتی در پیشرفته‌ترین صورت‌های مولد (Generative AI)، در سطح هستی‌شناختی، ماشین بازترکیب و بازتولید الگوهاست. عملکرد آن مبتنی بر استخراج روابط آماری از مجموعه داده‌های عظیم و بازسازی همان الگوهای پیشین در قالب‌های جدید است (Mitchell, 2019, p. 174). از این رو «خلاقیت» الگوریتمی، فاقد حیث التفاتی، اصالت معنایی و درک موقعیتی است (Searle, 1983, p. 28). این همان نقد بنیادینی است که دریفوس بر هوش مصنوعی وارد می‌کند. به زعم او، ماشین‌ها به دلیل فقدان بدن‌مندی و عدم درگیری وجودی در یک جهان زیسته، از فهم مبتنی بر زمینه - که شرط امکان خلاقیت حقیقی است - محروم‌اند (مقدس، ۱۳۹۹، ص ۱۸۳-۱۶۱). در مقابل، قوه متخیله انسانی کارگاه تولید معنا از رهگذر استعاره، نمادسازی، روایت و تمثیل است. آنجا که الگوریتم صرفاً داده‌ها را براساس شباهت‌ها و

همبستگی‌های گذشته به یکدیگر پیوند می‌دهد، تخیل انسانی قادر است میان دو ساحت ظاهراً نامرتبط، رابطه‌ای نو، غیرقابل پیش‌بینی و معنادار برقرار کند و بدین وسیله، افقی تازه از فهم بگشاید. در عصری که الگوریتم‌ها با بهینه‌سازی محتوا برای پیش‌بینی‌پذیری، کنترل و بیشینه‌سازی توجه، به‌سوی یکسان‌سازی و هموارسازی تجارب انسانی حرکت می‌کنند (Zuboff, 2019, p. 188)، پرورش و احیای قوه متخیله به یک ضرورت وجودی بدل می‌شود. به تعبیر ابراهیمی دینانی «خیال، مرز مشترک میان عالم حس و عالم عقل است و در همین مرز است که خلاقیت و نوآوری امکان‌پذیر می‌شود» (ابراهیمی دینانی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۱۱۴). از این رو مقاومت معرفتی در این ساحت، به معنای ارزش‌گذاری آگاهانه بر هنر، شعر، روایت‌پردازی و هر کنشی است که توان ابداع معنای مستقل را در برابر منطق بازتولیدی و همسان‌سازی الگوریتم‌ها زنده نگاه می‌دارد. این کنش، نه یک توصیه فرهنگی صرف، بلکه تلاشی برای حفظ فاعلیت شناسا در افق حرکت جوهری نفس است؛ تلاشی که انسان را از مصرف‌کننده منفعل محتوای محاسبه شده، به آفریننده فعال جهان‌های معنایی خویش بدل می‌سازد.

۴. چارچوب سازنده: اصول یادگیری الگوریتمی حفاظت شده

۴-۱. اصل شفافیت معرفتی

نخستین اصل در چارچوب سازنده، «اصل شفافیت معرفتی» است که به ضرورت طراحی الگوریتم‌های توضیح‌پذیر (Explainable AI - XAI) حکم می‌کند. این اصل صرفاً ناظر به بهبود رابط کاربری یا افزایش اعتماد عملیاتی نیست، بلکه پاسخی بنیادین به یک مسئله هستی‌شناختی در باب فاعلیت شناختی است. اصل شفافیت معرفتی به مثابه پادزهری برای معضل «جامعه جعبه سیاه» (Pasquale, 2015, p. 3) عمل می‌کند؛ وضعیتی که در آن، فرایندهای استنتاجی و تصمیم‌گیری الگوریتم‌ها در حجاب پیچیدگی محاسباتی فرومی‌روند و کاربر، به جای آن‌که فاعل معرفت باشد، به مصرف‌کننده‌ای منفعل از نتایج غیرقابل تفهم تقلیل می‌یابد. این کدورت ساختاری، هسته اصلی از خودبیگانگی معرفتی را تشکیل می‌دهد؛ زیرا با حذف «کیفیت»، «علیت» و «سیر تکوین معرفت» از فرایند شناخت، فاعل شناسا را از امکان درک، ارزیابی و تصرف فعالانه در مسیر حصول معرفت محروم می‌سازد.

از منظر حکمت متعالیه، شفافیت معرفتی صرفاً یک مطلوبیت فنی یا اخلاقی نیست، بلکه یک اقتضای وجودی فاعلیت نفس به‌شمار می‌آید. فاعلیت نفس در فرایند ادراک مستلزم آن است که شناسا، نه تنها با حاصل معرفت، بلکه با علل، مراتب و کیفیات تکوین آن نسبت حضوری و التفاتی

برقرار کند؛ زیرا نفس «صرفاً پذیرنده منفعل صور نیست، بلکه در ایجاد و فعلیت یافتن آن‌ها نقش فعال دارد» (پورحسن و فضلی، ۱۳۹۸، ص ۵۲). جعبه سیاه الگوریتمی، دقیقاً با ایجاد یک واسطه غیرشفاف ساختاری میان فاعل و فرایند شناخت، این نقش فعال را تعلیق می‌کند و مانع از تحقق کامل اصل «اتحاد عاقل و معقول» می‌شود؛ چرا که این اتحاد، در منطق صدرایی، مستلزم رفع هرگونه حجاب معرفتی و اشراف فاعل بر فرایند ادراک خویش است.

در این چارچوب، هوش مصنوعی توضیح‌پذیر (XAI) با آشکارسازی منطق درونی مدل، متغیرهای مؤثر، مفروضات نهفته و مراحل استنتاج الگوریتم، نه صرفاً یک ابزار کمکی، بلکه شرط بازگرداندن حداقلی از فاعلیت معرفتی به فاعل انسانی تلقی می‌شود (Kaminski, 2018, p. 195). این شفافیت، به کاربر امکان می‌دهد تا از جایگاه «دریافت‌کننده نتیجه» به مقام مشارکت‌کننده آگاه در فرایند شناخت ارتقا یابد و میان پذیرش، نقد یا رد خروجی الگوریتم، تصمیمی مبتنی بر فهم اتخاذ کند. همان‌گونه که برخی پژوهشگران تأکید کرده‌اند، چالش بنیادین هوش مصنوعی در این است که «آگاهی به پردازش اطلاعات تقلیل داده می‌شود، درحالی‌که آگاهی ذاتاً پدیده‌ای التفاتی، کیفی و غیرقابل کاهش به محاسبه است» (طباطبایی و رجبی، ۲۰۲۴، ص ۹۵-۱۱۴). در این معنا، الزام الگوریتم‌ها به توضیح‌پذیری تلاشی است برای بازگرداندن بخشی از این بعد کیفی و التفاتی به تعامل انسان و ماشین؛ تلاشی که هرچند جایگزین فاعلیت انسانی نمی‌شود، اما از انحلال کامل آن جلوگیری می‌کند.

افزون بر این، اصل شفافیت معرفتی با الزام به آشکارسازی منطق پنهان «استخراج مازاد رفتاری» (Zuboff, 2019, p. 94)، نقشی دوگانه ایفا می‌کند: از یک‌سو فاعلیت و خودبانی معرفتی کاربر را تقویت می‌نماید و از سوی دیگر، به مثابه یک سازوکار مقاومت ساختاری در برابر منطق سرمایه‌داری نظارتی عمل می‌کند. بدین ترتیب شفافیت معرفتی نه ابزاری برای کارآمدترسازی سلطه الگوریتمی، بلکه شرط حداقلی برای حفظ نسبت وجودی فاعل شناسا با فعل شناخت در بستر فناوری‌های یادگیری ماشینی است.

۲-۴. اصل تقویت خودبانی

اصل تقویت خودبانی یا فراشناخت (Meta-cognition) بر ضرورت طراحی سیستم‌هایی تأکید می‌کند که کاربر را به بازاندیشی آگاهانه در پیش‌فرض‌ها، مبانی و مسیر تکوین شناخت خود و نقد فعالانه پیشنهادهای الگوریتمی وامی‌دارند. این اصل، پاسخی مستقیم به خطر «درونی‌سازی ناآگاهانه دآوری‌های الگوریتمی» است که در آن فاعل، بدون تصدیق تأملی، افق فهم خود را به افق محاسباتی ماشین واگذار می‌کند. اگر اصل شفافیت معرفتی بیشتر به «چگونگی» کارکرد الگوریتم

می‌پردازد، اصل تقویت خودبانی ناظر به «چرایی پذیرش» و نحوه تصرف فاعل شناسا در نتایج پیشنهادی است؛ امری که مستقیماً به حفظ خودآیینی و مسئولیت معرفتی فرد مربوط می‌شود. از منظر حکمت متعالیه، نفس انسانی جوهری فعال، خودآگاه و در حال اشتداد است که کمال معرفتی آن نه در انباشت داده، بلکه در تعمیق نسبت حضوری با خویشتن و با معقولات تحقق می‌یابد؛ عالی‌ترین مرتبه این شناخت، علم حضوری نفس به ذات خویش است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ص ۲۷۸). اتکای بی‌واسطه و بی‌سؤال به توصیه‌های الگوریتمی، این توان بازگشت تأملی به خویشتن را تضعیف کرده و نفس را از مقام فاعلیت نقاد، به سطح واکنش‌پذیری عادت‌مند فرومی‌کاهد؛ وضعیتی که می‌توان آن را توقف فاعل شناسا در سطح شهودی و خودکار «سیستم A» دانست (Kahneman, 2011, p. 21). در این حالت پذیرش معرفت نه حاصل داوری وجودی نفس، بلکه پیامد هم‌سویی منفعلانه با پیشنهادهای بهینه شده الگوریتمی است.

در مقابل، یک سیستم معرفتی حفاظت شده باید با تعبیه آگاهانه «وقفه‌های تأملی» (deliberative pauses)، فاعل را به فعال‌سازی قوه عاقله و گذار به ساحت تفکر تحلیلی «سیستم B» فراخواند. این وقفه‌ها نه اختلال در کارایی، بلکه شرط امکان تحقق فاعلیت معرفتی‌اند؛ زیرا نفس تنها در حالت تأملی است که می‌تواند نسبت خود را با گزاره‌ها، پیش‌فرض‌ها و مسیرهای استنتاجی بازبینی کند. بدین ترتیب طراحی تعامل انسان - ماشین باید به گونه‌ای باشد که کاربر را به پرسش از مبانی معرفت، دلیل پذیرش و امکان بدیل‌های تفسیری سوق دهد، نه آن‌که صرفاً مصرف پاسخ‌های آماده را تسهیل کند. در همین راستا دریفوس نشان داده است که خبرگی انسانی اساساً فراتر از اعمال قواعد صوری و محاسبات نمادین است و ریشه در درگیری وجودی، قضاوت موقعیتی و فهم زمینه‌مند دارد (Dreyfus, 1992, p. 36)؛ اصل تقویت خودبانی دقیقاً در پی صیانت از همین ساحت غیرقابل صورت‌بندی کامل در برابر منطق تقلیل‌گرای الگوریتم‌هاست. بر این اساس سیستم الگوریتمی حفاظت شده، به جای ارائه پاسخ‌های قطعی و نهایی، می‌تواند با طرح پرسش‌های انتقادی، آشکارسازی بدیل‌ها و دعوت به داوری آگاهانه، یک دیالوگ معرفتی میان فاعل و داده ایجاد کند. در چنین وضعیتی، یادگیری از حالت دریافت منفعلانه اطلاعات خارج شده و به یک «فعل» نفسانی بدل می‌گردد؛ چرا که «علم، فعل نفس است و نه انفعال محض آن» (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۳۱۳). این بازطراحی، کاربر را از جایگاه اپراتور تابع منطق پیش‌بینی‌پذیر سیستم، به مقام «عامل معرفتی مسئول» (epistemic agent) ارتقا می‌دهد؛ عاملی که موظف به پرسش، توجیه و پاسخ‌گویی نسبت به باورهای خود است و از این طریق، در برابر اشکال‌های ظریف بی‌عدالتی معرفتی که از طریق پذیرش خاموش اقتدار الگوریتمی اعمال می‌شوند، مقاومت می‌کند (Fricker, 2007, p. 44).

۴-۳. اصل حفظ وحدت شناختی

«اصل حفظ وحدت شناختی» به مقابله فعال با پدیده‌هایی نظیر «جواب‌های فیلتر» و «اتاق‌های پژواک» می‌پردازد؛ پدیده‌هایی که در نتیجه بهینه‌سازی افراطی جریان اطلاعات براساس الگوهای پیشینی ترجیح و رفتار کاربر شکل می‌گیرند. این اصل، پاسخی هنجاری به گرایش است که در آن، تنوع معرفتی به سود پیش‌بینی‌پذیری و همگنی محتوای قربانی می‌شود و در بلندمدت به اتمیزه‌شدن ساحت شناخت، گسست بازتاب‌های درونی باورها و تضعیف قوه حکم فاعل شناسا می‌انجامد. در چنین وضعیتی، یادگیری از یک فرایند مواجهه فعال با امر متکثر، به گردش بسته‌ای از تأیید مکرر پیش‌فرض‌های موجود فروکاسته می‌شود.

از منظر حکمت متعالیه، کمال نفس ناطقه در گرو حرکت اشتدادی به‌سوی نیل به مرتبه عقل کلی است؛ حرکتی که لازمه آن، قابلیت جمع، احاطه و اتحاد وجودی با صور گوناگون و حتی متعارض معرفتی است. نفس، در مسیر استکمال خویش، تنها از طریق رویارویی با «غیرخویش» و عبور از تنش میان دیدگاه‌ها به وحدتی برتر دست می‌یابد. صدرالمتألهین بر این حقیقت تأکید دارد که «النفس فی وحدتها کل القوی»، به این معنا که نفس، در عین بساطت وجودی، جامع و حامل تمامی قوا و مراتب ادراکی است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، م، ج ۸، ص ۳۴۷). وحدت شناختی در این تلقی، وحدتی ایستا یا همگون‌ساز نیست، بلکه وحدتی پویا و حاصل سنتز فعال کثرت‌ها در درون وجود نفس است.

در مقابل، الگوریتم‌های شخصی‌ساز با محصورکردن فاعل شناسا در یک «جزیره معرفتی» همگون، امکان مواجهه اصیل با تفاوت، تعارض و بدیل‌های تفسیری را به حداقل می‌رسانند و بدین‌سان، این وحدت جامع را مخدوش کرده و مانع از حرکت جوهری نفس برای مواجهه با «غیر» و در نتیجه، تحقق استکمال وجودی آن می‌شوند (مطهری، ۱۳۸۹، ص ۱۸۸). این وضعیت، شکل ظریفی از «خشونت معرفتی» است که در آن، نه از طریق تحمیل صریح ایدئولوژی، بلکه با حذف خاموش امر متفاوت از افق ادراک فاعل، فرایند داوری و کلی‌سازی او تضعیف می‌گردد. در چنین شرایطی، فاعل شناسا گمان می‌برد که در حال انتخاب و قضاوت است، حال آن‌که افق انتخاب او پیشاپیش توسط منطق بهینه‌سازی الگوریتمی محدود شده است.

در مقابل این روند، یک سیستم یادگیری الگوریتمی حفاظت شده باید به‌صورت هدفمند کاربر را با دیدگاه‌های معتبر، مستدل و حتی مخالف مواجه سازد؛ نه به‌منظور ایجاد سردرگمی، بلکه برای فعال‌سازی قوه حکم و بازگرداندن یادگیری به سطح یک کنش وجودی و انتقادی. این امر به‌معنای بازسازی یک «فضای عمومی معرفتی» در محیط دیجیتال است که در آن، امکان شکل‌گیری

نتیجه

«جدال احسن» فراهم آید و تضارب آراء به جای واگرایی، به سنتز فعال و ارتقا فهم بینجامد (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ص ۷۵). چنین رویکردی، یادگیری را از مصرف منفعلانه محتوای همسو به یک فرایند فعال «ترکیب» (synthesis) بدل می‌کند؛ فرایندی که در آن، نفس با درونی‌سازی و وحدت‌بخشی به کثرت دیدگاه‌ها، مرتبه‌ای برتر از فهم را در خود محقق می‌سازد. به این اعتبار، اصل حفظ وحدت شناختی نه صرفاً پاسخی به یک مسئله رسانه‌ای، بلکه اقتضایی هستی‌شناختی برای صیانت از حرکت جوهری و فاعلیت کلی‌ساز نفس ناطقه است و با تقویت قوه نقد، فاعل شناسا را در مسیر تحقق این وحدت وجودی یاری می‌رساند (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۳۱۳).

پژوهش حاضر در پی تحلیل «ازخودبیگانگی معرفتی» در بسترهای یادگیری الگوریتم‌محور و صورت‌بندی نقدی فلسفی بر آن با اتکا به ظرفیت‌های حکمت متعالیه صدرایی بود. یافته‌های این تحقیق نشان داد که منطق حاکم بر این سیستم‌ها، که بر بهینه‌سازی پیش‌بینی‌پذیری رفتار کاربر، استانداردسازی تجربه شناختی و حداکثرسازی درگیری (engagement) استوار است، به‌طور نظام‌مند به تضعیف و انحلال تدریجی فاعلیت وجودی شناسا می‌انجامد. این فرایند ازخودبیگانگی معرفتی، نه صرفاً یک پیامد کارکردی، بلکه یک اختلال ساختاری در نسبت وجودی فاعل با فعل شناخت است که از طریق سه سازوکار اصلی عمل می‌کند: نخست «عدم شفافیت» که با ایجاد جعبه‌های سیاه الگوریتمی، حجاب معرفتی میان نفس و فرایند ادراک پدید آورده و امکان فهم و نقد مسیر تکوین معرفت را از فاعل سلب می‌کند؛ دوم «القا انفعال» که با ترویج اتکای شناختی، مسئولیت داوری را از نفس به سامانه محاسباتی منتقل کرده و فاعل را به دریافت‌کننده‌ای واکنش‌محور فرومی‌کاهد و سوم «گسست معرفتی» که با محصورکردن کاربر در حباب‌های فیلتر، وحدت جامع و کلی‌ساز ساحت شناختی نفس را مخدوش کرده و مانع سنتز فعال کثرات معرفتی می‌شود.

در مقابل این وضعیت، مبانی انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی صدرایی، یک بدیل نظری قدرتمند و منسجم ارائه می‌دهد. از این منظر، نفس انسان جوهری فعال، خودآگاه و در حال استکمال از طریق حرکت جوهری است که کمال آن در اتحاد حضوری و صیوررتی با معقولات و تحقق وحدت وجودی قوای ادراکی تعریف می‌شود. این تصویر صدرایی از فاعل شناسا، در تضاد مستقیم با مدل فروکاست‌گرایانه‌ای قرار دارد که در معماری دانش‌بنیاد سیستم‌های الگوریتمی بیگانه‌کننده مفروض گرفته شده است؛ مدلی که معرفت را به داده‌ای بیرونی، گسسته و قابل مصرف

تقلیل می‌دهد. از خودبیگانگی معرفتی، در این چارچوب، به معنای انفصال نفس از «فعل بودن» معرفت و سلب مالکیت وجودی او از فرایند خودسازی شناختی است؛ امری که با تأکید حکمت متعالیه بر اصالت فاعلیت، علم حضوری نفس به خویشتن و افعال خویش، و اصل اتحاد عاقل و معقول، به صورت ریشه‌ای مورد نقد قرار می‌گیرد.

پیامد نظری اصلی این تحلیل، گشودن باب گفتگویی روشنمند میان فلسفه اسلامی، به ویژه حکمت متعالیه و مطالعات انتقادی فناوری و هوش مصنوعی است. این پژوهش نشان داد که مفاهیم صدرایی نه صرفاً سرمایه‌هایی تاریخی، بلکه ابزارهایی تحلیلی برای مواجهه با بحران‌های وجودی و معرفتی جهان دیجیتال معاصرند. از منظر عملی، مقاله با ارائه یک چارچوب هنجاری سازنده تحت عنوان «اصول یادگیری الگوریتمی حفاظت شده»، نشان داد که چگونه می‌توان ترجمان فناورانه‌ای از مبانی هستی‌شناختی فاعلیت انسانی ارائه کرد. اصول سه‌گانه «شفافیت معرفتی»، «تقویت خودبانی (فراشناخت)» و «حفظ وحدت شناختی» به مثابه شروط حداقلی طراحی، می‌توانند راهنمای طراحان، مهندسان و سیاست‌گذاران فناوری برای توسعه سیستم‌هایی باشند که نه تنها کارآمد، بلکه در خدمت صیانت از کرامت وجودی انسان و استمرار حرکت اشتدادی نفس قرار گیرند.

تحلیل ارائه شده اساساً ماهیتی نظری و فلسفی دارد و بر استنتاج مبتنی بر مبانی متافیزیکی استوار است. از این رو پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی در سه مسیر مکمل پیگیری شوند. نخست انجام مطالعات میان‌رشته‌ای با مشارکت متخصصان علوم شناختی و مهندسی کامپیوتر برای بررسی امکان‌سنجی فنی و عملیاتی‌سازی اصول پیشنهادی در طراحی رابط‌های کاربری و معماری الگوریتم‌ها. دوم اجرای پژوهش‌های تجربی و پیمایشی در حوزه روان‌شناسی و علوم تربیتی به منظور سنجش پیامدهای شناختی و وجودی پلتفرم‌های یادگیری الگوریتم‌محور و ارزیابی شاخص‌های از خودبیگانگی معرفتی در کاربران واقعی و سوم گسترش دامنه نقد صدرایی به دیگر ساحات هوش مصنوعی، از جمله خلاقیت محاسباتی، ربات‌های اجتماعی و مسئله آگاهی مصنوعی، با هدف شکل‌دهی تدریجی به یک فلسفه فناوری منسجم و ریشه‌دار در سنت حکمی اسلامی.

منابع و مأخذ

۱. ابراهیمی دینانی، غلامحسین (۱۳۸۵). قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی، ۳ ج، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲. پورحسن، قاسم؛ فضلی، مهدی (۱۳۹۸). «فاعلیت نفس در فرایند ادراک از منظر ابن سینا و ملاصدرا»، پژوهش‌های فلسفی، ۱۳(۲۸)، ۴۵-۶۶.
۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). رَحِیقِ مَخْتوم: شرح حکمت متعالیه، قم: مرکز نشر اسراء.
۴. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). معرفت‌شناسی دینی، قم: مرکز نشر اسراء.
۵. مقدس، محمد مهدی (۱۳۹۹). «تحلیل و بررسی امکان هوش مصنوعی هیدگری در آرای هیوبرت دریفوس»، پژوهشنامه فلسفه و کلام، ۵۲(۱)، ۱۶۱-۱۸۳.
۶. حسن‌زاده آملی، حسن (۱۳۷۸). اتحاد عاقل به معقول، تهران: انتشارات حکمت.
۷. حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۷). طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، تهران: انتشارات صهبا.
۸. شریعتی، فهیمه؛ اکبرزاده توتونچی، محمدرضا (۱۴۰۱). «مقایسه ماهوی هوش انسانی با هوش مصنوعی از منظر فلسفه اسلامی با تأکید بر حکمت متعالیه ملاصدرا، راهگشایی در فهم جایگاه عقول برتر، حکمت معاصر، ۱۳(۳۵)، ۸۹-۱۱۷.
۹. شجاری، مرتضی (۱۳۹۵). فلسفه تکنولوژی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۰. صدرالدین الشیرازی (ملاصدرا)، محمدبن ابراهیم (۱۳۸۰). الشواهد الربوبية فی المناهج السلوکية (با تعلیقات ملاهادی سبزواری، تحقیق سید جلال‌الدین آشتیانی)، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۱. صدرالدین الشیرازی (ملاصدرا)، محمدبن ابراهیم (۱۹۸۱م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة، ۹ مجلدات، الطبعة الثالثة، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۲. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۶۲). اصول فلسفه و روش رئالیسم، با پاورقی مرتضی مطهری، ۵ ج، تهران: انتشارات صدرا.
۱۳. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰). نهاية الحکمة، با تعلیقات محمدتقی مصباح یزدی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته.
۱۴. عبودیت، عبدالرسول (۱۳۹۰). درآمدی به نظام حکمت صدرایی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته.
۱۵. طباطبایی، سیده معصومه؛ رجبی، آرش (۲۰۲۴). «بررسی تطبیقی ظرفیت‌های هوش مصنوعی در بازسازی هویت و آگاهی انسانی از منظر حکمت متعالیه صدرالمتألهین و فلسفه ذهن جان سرل»، *Journal of Theosophia Islamica*، ۱(۱)، ۹۵-۱۱۴.
۱۶. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۳). آموزش فلسفه، ۲ ج، تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
۱۷. مطهری، مرتضی (۱۳۸۵). مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (انسان در قرآن)، تهران: انتشارات

صدرا.

۱۸. مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). **مجموعه آثار (حرکت و زمان در فلسفه اسلامی)**، ج ۱۳، تهران:

انتشارات صدرا.

۱۹. مطلبی کربکندی، حسین؛ مینایی، بهروز؛ دیرباز، عسگر (۱۳۹۳). «بررسی فلسفی امکان تحقق

هوش مصنوعی قوی با توجه به دیدگاه‌های مختلف در مسئله ذهن و بدن»، **فصلنامه علمی-پژوهشی**

فلسفه دین، ۱۱(۱)، ۱۷۳-۱۹۶.

20. Carr, N. (2011). **The shallows: What the internet is doing to our brains**, W. Norton & Company.

21. Dotson, K. (2011). "Tracking epistemic violence, tracking practices of silencing", **Hypatia**, 26(2), 236-257.

22. Dreyfus, H. L. (1992). **What computers still can't do: A critique of artificial reason**, MIT Press.

23. Fricker, M. (2007). **Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing**, Oxford University Press.

24. Habermas, J. (1984). **The theory of communicative action** (Vol. 1), Beacon Press.

25. Heidegger, M. (1977). **The question concerning technology and other essays** (W. Lovitt, Trans.), Harper & Row.

26. Kahneman, D. (2011). **Thinking, fast and slow**, Farrar, Straus and Giroux.

27. Kaminski, M. E. (2018). "The right to explanation, explained", **Berkeley Technology Law Journal**, 34(1), 189- 218.

28. Kusch, M. (2019). "Epistemic agency: The role of self- trust", **Synthese**, 196(12), 4955-4975.

29. Marx, K. (1959). **"Economic and philosophic manuscripts of 1844** (M. Milligan, Trans.)", Progress Publishers.

30. Mitchell, M. (2019). **Artificial intelligence: A guide for thinking humans**, Farrar, Straus and Giroux.

31. O'Neil, C. (2016). **Weapons of math destruction: How big data increases inequality and threatens democracy**, Crown.

32. Pasquale, F. (2015). **The black box society: The secret algorithms that control money and information**, Harvard University Press.

33. Pritchard, D. (2010). "Epistemic Dependence", **Philosophical Perspectives**, 24(1), 305- 332.

34. Searle, J. R. (1980). "Minds, brains, and programs", **Behavioral and Brain Sciences**, 3(3), 417-457.

35. Searle, J. R. (1983). **Intentionality: An essay in the philosophy of mind**, Cambridge University Press.

36. Zuboff, S. (2019). **The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power**, PublicAffairs.

۱۶۲

ذهن

دوره بیست و هفتم، شماره ۱۰۷، پاییز ۱۴۰۵ / حسن حسینی